

מתורתם של רבותינו

”שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת בְּחַרְיֵשׁ וּבְקִצִיר תִּשְׁבֹּת” (שמות לד, כא)

האם קאי על שבת בראשית או על שבת הארץ?*

- א. מחלוקת התנאים, רבי עקיבא ורבי ישמעאל.
 - ב. רבותינו בעלי הפשט - על שבת בראשית.
 - ג. בירושלמי דברי ר"ע הם דרשה "אם אינו עניין" (מהר"י קורקוס).
 - ד. ר"א בן הרמב"ם - הכרח העניין יורה כר"ע מפנים יותר גלויים ויותר חזקים.
 - ה. מדרשי ההלכה - עומק הפשט.
- הקדמה: עיסוק הפרשנים בהבנת דרשות חז"ל בעומק הפשט.
ר' גדליה נדל זצ"ל - מחלוקת תנאים בפשוטו של מקרא.

מחלוקת התנאים: רבי עקיבא פירש את הפסוק על (תוספת) שביעית ורבי ישמעאל על שבת

רש"י במקום: "בחריש ובקציר תשבות. למה נזכר חריש וקציר, יש מרבותינו אומרים (ראש השנה ט), על חריש של ערב שביעית הנכנס לשביעית וקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית, ללמדך שמוסיפין מחול על הקדש, וכך משמעו, ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות, ועבודת ו' הימים שהתרת לך, יש שנה שהחריש והקציר אסור, ואין צריך לומר חריש וקציר של שביעית, שהרי כבר נאמר שדך לא תזרע וגו' (ויקרא כה, ד). ויש אומרים שאינו מדבר אלא בשבת, וחריש וקציר שהוזכר בו לומר לך, מה חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העומר שהוא מצוה, ודוחה את השבת:"

משנה שביעית¹: "עד אימתי חורשין בשדה האילן ערב שביעית... שנאמר (שמות לד) בְּחַרְיֵשׁ וּבְקִצִיר תִּשְׁבֹּת, (ר' עקיבא אומר²) אין צריך לומר חריש וקציר של שביעית, אלא חריש של ערב שביעית שהוא נכנס בשביעית, וקציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית. רבי ישמעאל אומר, מה חריש רשות, אף קציר רשות, יצא קציר העומר."

* המדור בעריכת יה"ל. הערות [ורעיונות למזור] נא לשלוח לדוא"ל: srul.halperin@gmail.com או: pshatot@gmail.com

¹ פ"א מ"ד, ובמו"ק ג ע"ב מבואר דת"ק היינו רבי עקיבא.

² גרסת הברייתא בגמרא (מו"ק ג ע"ב).

גמרא מועד קטן³ (בדין תוספת שביעית): "אלא, הלכתא לרבי ישמעאל, קראי לר' עקיבא."

רבותינו בעלי הפשט פירשוהו על השבת.

ובטעם⁴ "בְּחָרִישׁ וּבְקִצִיר תִּשְׁבֹּת" כתבו:

רס"ג: "בחריש ובקציר, אפילו בזמן החריש והקציר."

רשב"ם: "בחריש ובקציר תשבות, שהיא חשובה וצריכה לבריות, וכל שכן שאר מלאכות."

ראב"ע: "וטעם בחריש ובקציר. אפילו החריש והקציר שבו חיי האדם תלויים, כי יתכן להיות הארץ גשומה ואם לא תזרע ביום שבת תיבש, והקציר אם לא יאסף ישחת."

רמב"ן: "על דרך הפשט הזכיר חריש וקציר, שבהם עיקר חיי האדם. והזכיר השבת באמצע הרגלים, כי סמך אותו לחג המצות ולקדוש הבכורות..."

מדברי הירושלמי משמע שדברי ר"ע הם דרשה "אם אינו עניין" (מהר"י קורקוס⁵)

ירושלמי שביעית (פ"א ה"א): "כתיב (שמות כג) ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבות, וכתיב בחריש ובקציר תשבות, מה אנן קיימים? אם לענין שבת בראשית - והלא כבר נאמר ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, ואם לענין שבתות שנים - והלא כבר נאמר שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך, אלא אם אינו ענין לשבת בראשית ולא לענין שבתות השנים תניהו ענין באיסור שני פרקים הראשונים בחריש ובקציר תשבות - בחריש שקצירו אסור - ואיזה זה זה חריש של ערב שביעית שהוא נכנס לשביעית, ובקציר שחרישו אסור - ואיזה זה זה קציר של שביעית שהוא יוצא למוצאי שביעית."

הר"ש ביאר את הכתוב כולו כפשוטו על השביעית, וכתב על כך מהר"י קורקוס: "ויפה פירש, ומכל מקום אין צורך לזה שאף אם לא היה אפשר לפרש הכתוב בשביעית, כיון דב'אינו ענין תנהו ענין דרשינן ליה, כאשר ביארו בירושלמי אין לחוש לכך, וכ"ש הכא דכתיב תשבות תרי זמני..."

ר"א בן הרמב"ם: מחלוקתם אכן בפשוטו של מקרא

תשובת ר"א בן הרמב"ם⁶: "אין ספק כי הוא מחלוקת תנאים בביאור למאמרו יתברך 'בחריש ובקציר תשבות', אם הוא מורה על שבת כמו שיורה על זה המשך הכתוב, או על שביעית, כאשר יורה הכרח העניין מפנים יותר גלויים ויותר חזקים, כי אין איסור שבת מיוחדת לעבודת השדה זולת שאר המלאכות, ואם יסבור כי נאמר זאת בשבת יצאו לך הפנים כאשר זכרת. אך פשוטו של מקרא לא יחליט זה, וגם לא באה הקבלה על זה, מפני שאם היה להם קבלה בזה לא היה להם מחלוקת בזה."

³ ד ע"א.

⁴ מדוע פירטה תורה דווקא שתי מלאכות אלו. וגם, כבר כתיב "שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת".

⁵ על הרמב"ם בלכות שמיטה ויובל פ"א ה"א.

⁶ שו"ת מעשה נסים לר"א בן הרמב"ם סי' ט.

מדרשי ההלכה - עומק הפשט

לימוד המקרא ע"פ פשוטו כמעט ולא פסק בכל הדורות, והוא תוכן ספרים רבים בארון היהודי.

כמה מרבתינו מפרשי המקרא האחרונים, שמו לעיניהם מטרה נוספת להבין את המקרא ע"פ מדרשו - ע"י חתירה כנה ומאומצת לזכות להבין את דרכי מדרשי ההלכה שדרשו חז"ל, וטרחו לפרשם ולהבינם בעומק המקרא.

אף על פי שבכל הדורות לא נזנח מקצוע זה, מכל מקום נקל להבחין במגמת רבותינו המלבי"ם, הכתב והקבלה, הנצי"ב, הרש"ר הירש, המשך חכמה ורבים נוספים, אשר השקיעו ודרשו להבין את דרכי מדרשי ההלכה ועיקריהם⁷ ויישובם בעומק הכתוב, [מלבד עסק הפשט אשר ביארו כפי הנראה לעיניהם הקדושות].

כמו בשאר מקצועות התורה אשר זכינו לאור חדש בדורות האחרונים, כך זכינו בדור האחרון לגילויים גדולים אף בתחום זה בתורה, וכמה מגדולי תלמידי החכמים שבדור האירו עיניים במדרשי חז"ל ובעומק הפשט. לא אָמְנָה רבים, אולם לא נמנע מלהזכיר את המפורסמים שבהם [והמוכרים לי], הלא הם ר' גדליה נדל ור' ליב מינצברג זכר צדיקים לברכה⁸.

בביאור דברי רבי עקיבא הנ"ל [- אשר למד את הפסוק "בְּחֵרִישׁ וּבְקֶצִיר תִּשְׁבֹּת" על שביעית], שהם מוכחים ועולים מעומק פשט הכתוב⁹, מצאנו שדיבר בזה אחד ומיוחד מגדולי הדור האחרון הלא הוא הגאון ר' גדליה נדל זצוק"ל גדול תלמידי ומקורבי מרן החזו"א¹⁰. דבריו מובאים לפרסום כאן בקובץ.

הקטע שיובא להלן הוא רק חלק משיעור 'בענין תוספת שביעית' אשר נדפס בספר הנדיר 'בתורתו של ר' גדליה' שערך הרב יצחק שילת שליט"א¹¹.

⁷ כל אחד בדרכו. וראוי להרחיב בזה אחרי עיון ועיסוק בדבריהם [מומלץ לעיין בספרי הרב יהודה קופרמן]. כתב העת מזמין את המומחים בתחום לשלוח ממחקריהם בנושא.

⁸ למיטב הבנתי לא היה קיים קשר כל שהוא בין הגדולים הנ"ל. ומן המותר לציין שכל אחד הלך בדרכו, ובנושאים אחרים בלימוד המקרא כנראה קיים ביניהם הבדל משמעותי (כגון העיסוק ביישוב תפיסות מדעיות עם הפסוקים), אף שבדוגמאות רבות מצאתי שכיוונו לדבר אחד, בפרט בתחום הנידון - הבנת מדרשי ההלכה על פי הפשט ועומק הכתוב.

תורתיו של הגר"ג נדל על המקרא ויסודות ההלכה נדפסו בספר 'בתורתו של ר' גדליה', אך נדמה שרוב דבריו וחידושי עדין נמצאים תחת ידם של תלמידיו וצאצאיו, חלקם מתבדרים בעל פה כבי מדרשא. הרב יצחק שילת חיבר כמה ספרים ההולכים בדרכו ועל פי שיטתו. את תורתיו של הגר"ל מינצברג זצ"ל ניתן ללמוד בספריו הרבים 'בן מלך' על המועדים ועל התורה [ועל סוגיות הש"ס, אשר ייצא בקרב]. בדורנו זכינו גם לת"ח נוספים רבים זצ"ל ושליט"א, אשר מאירים עיניים בתחום זה בספריהם ומחקריהם, ואין כאן המקום לפרט שמותיהם.

⁹ וכפי שהובא לעיל מר"א בן הרמב"ם, ולא כפי שהבינו אחרים שהיא דרשה בלבד.

¹⁰ החזו"א הוקיר מאוד את גדלותו וגאונותו ואף מינהו לפוסק של שיכון חזו"א. וכבר האריכו במקומות אחרים בסרטוט אישיותו הענקית והייחודית. עיין בהקדמה לספר 'בתורתו של ר' גדליה'.

¹¹ שיעור זה הוא מתוך סדרת שיעורים בענייני שביעית שניתנו בבית הכנסת לדרמן. הנוסח הראשון של הרשימה היה למראה עיני הרב זצ"ל. הקטע דלהלן מתפרסם ברשות העורך המוציא לאור שליט"א.

הגאון רבי גדליהו גדל זצ"ל

שאוולי – ליטא, בני ברק

תרפ"ג – תשס"ד

מחלוקת תנאים בפשוטו של מקרא¹²

הרי שרבי עקיבא ורבי ישמעאל נחלקו האם הפסוק בכי תשא – "שֶׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִשְׁבֹּת בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת" (שמות לד, כא) מדבר בשביעית או בשבת. ולכאורה פשוטו של מקרא הוא כר' ישמעאל, וכמו שנימק רש"י את דבריו, שהרי כתוב: "ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות", וצריך להבין מה טעמו של ר' עקיבא.

והנה יש לשים לב שבפסוק כתוב: "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת", ולא "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת". החריש והקציר (בה"א הידיעה) הם עונות החריש והקציר, ולא פעולות החרישה והקצירה. ואם בשבת הכתוב מדבר, מדוע מדובר דוקא על זמן החריש וזמן הקציר? אילו היינו מסבירים את הפסוק לילדים, היינו אומרים להם שהתורה מזהירה שאפילו בימי החריש והקציר, שהעבודה דוחקת, ובעל השדה טרוד לגמור את העבודה העונתית, אסור לעבוד בשבת.

אבל אליבא דאמת אין זה מספיק. הלא התורה מזהירה בכמה מקומות על מלאכה בשבת, ומלמדת את עונשה, וכי היינו מעלים על דעתנו שבשעת הדחק מלאכה בשבת מותרת, שהתורה צריכה להדגיש לנו שהאיסור חל גם "בעונה הבוערת"?

זה מוביל את רבי עקיבא לומר שהפסוק מדבר בשביעית. אמנם, כיון שהפסוק לא נצרך לאיסור השביעית עצמה, שהרי לכך יש פסוקים אחרים, תנהו ענין לחריש של ערב שביעית הנכנס לשביעית ולקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית. ובאשר ללשון ששת ימים תעבד וביום השביעי תשבות – מצינו במקרא 'יום' שפירושו תקופת זמן, ולא דווקא יום אחד. בנביאים מוצאים אנו הרבה פעמים "והיה ביום ההוא" שפירושו תקופה, וגם "יום אחד" "יום שני" האמור במעשה בראשית הוא במשמעות כזאת, ואין כאן המקום להאריך בזה.

למרות האמור, ודאי שיותר פשוט להבין את הלשון "ששת ימים תעבוד וביום השביעי תשבות" על שבת, ויש לשאול למה נקטה התורה לשון נדירה העלולה לאי-הבנה, אם כוונתה לשביעית.

התשובה היא שלדעת רבי עקיבא התורה מתכוונת לשתייהן, גם לשבת בראשית וגם לשבת הארץ.

¹² ראה הקדמה למאמר.

אם נשווה את הפרשה הזאת בכי תשא לפרשה דומה לה במשפטים (שמות כג, י-יז) נמצא ששם התורה מדברת בפירוש על שביעית, ועל שבת, ועל שלוש רגלים; ואם כן מתאים שגם כאן היא תדבר בסמיכות לשלוש רגלים גם על שביעית וגם על שבת. וזוהי עוד סיבה לכך שרבי עקיבא הבין שהפסוק מדבר גם על שביעית¹³.

[“פשוטו של מקרא” הוא כל מה שההיגיון מחייב שכך נבין בפסוק, אף אם יש צורך בתחכום רב כדי להגיע לזה. יש דרגות בפשוטו של מקרא, החל ממה שמבין ילד קטן, ועד למה שמוכרח למי שמעיין עיון מעמיק.]

נספח: המקרא¹⁴

אמרנו ששני המקורות הראשונים והעיקריים להלכות, הם המקרא והסברא. המקרא הוא מה שאנו מוצאים בתורה שבכתב. לכאורה, אין צורך בזה למסורת, מה שכתוב כתוב. אך אין הדבר כן. התורה כתובה בסגנון מיוחד במינו, שאין דומה לו. מחד, התורה כתובה בסגנון ספרותית. היא מדברת בלשון של פרוזה, מליצה ופיוט, כמי שמוסרת רעיונות יפים ועמוקים. כל אדם המקשיב לקריאת התורה נהנה מהסגנון של התורה, ומרגיש שיש מקום להעמיק ברעיונותיה. לשון מליצה מתאימה למסירת רעיונות, כי במליצה לא המילים עיקר אלא התוכן. המליצה רומזת לאדם שיש להעמיק בתוכן עוד ועוד.

מאידך התורה היא ספר הלכה, והלכות הן מעצם טבען מדויקות ומחייבות למעשה. הרעיון הוא אין סופי, אבל האדם הוא יצור כמותי, וההלכה יוצקת את הרעיון לדפוסים כמותיים.

¹³ [שתי הפרשיות האלו ב'משפטים' (כג, י-יז) וב'כי תשא' (לד, יא-כו), הינן דברי ברית, והמצוות שבהן מקבילות. הפרשיה הראשונה שייכת ללוחות ראשונים, והשניה שייכת ללוחות שניים. ולפיכך, אם מתחילים למנות ב'משפטים' את רשימת המצוות המקבילות ל'כי תשא' - במצוות השביעית, בהכרח נאמר שבלוחות השניים מוזכרת שביעית - "בחריש ובקציר תשבות", מכיון שכך המצוות שבפרשיות מקבילות (מלבד 'בכור' שנשנה בפרשת כי תשא עם פסח ובפרשת משפטים מוזכר באמצע הפרשה, ואכמ"ל), ולמה נאמר שהתורה החריגה את מצוות שביעית מפרשת 'כי תשא'. אגב, יש לעיין מדוע בפרשת כי תשא נדחה מיקומה של מצוות השביעית ("בחריש ובקציר תשבות") יחד עם מצוות השבת להיות בין פסח לשבועות, ואין המצוות מופיעות כסדרן בפרשת משפטים שהשביעית והשבת קודמות לשלוש רגלים. הלא שאר המצוות אכן מסודרות כסדר הברית ב'משפטים'. ומצאתי שהתייחס לכך בספר כתר המלך על הרמב"ם (תמידים ומוספין פ"ז ה"ז) ופירש הבדלי המקראות ד'משפטים ו'כי תשא' (ע"פ המכילתא במשפטים). יעווי"ש היטב שמבאר גם אליבא דרבי ישמעאל. אגב אורחא, צורת הלימוד המופיעה שם ב'כתר המלך' לנתח את הפרשיות השונות - ולהסביר את מדרשיהן לא רק על המילה הנדרשת, אלא להשקיע בהתחקות אחר כל הפרשיה, מגלה ומעלה לענ"ד, שבעל ה'כתר המלך' עסק בלימוד הפרשיות בתורה בדרך דומה לדרכי הניתוח 'שתי פרשיות' המתפתחות בדור האחרון.

שיטה ייחודית מוכרת בבית המדרש ממו"ר ר' לייב מינצברג זצ"ל אשר סלל וחיידש דרך ישרה ומקורית בניתוח הפרשיות. (בספר 'בן מלך' - 'שבת קודש' שער שני פרקים ד-ו, עסק הגר"ל מינצברג בביאור שתי הפרשיות הנ"ל ע"פ הפשט). יה"ל.]

¹⁴ פרק נוסף מתוך הספר 'בתורתו של ר' גדליה'. פרק מסדרת שיעורים על 'מקורות ההלכה'.

במסורת התורה שבעל פה קיבלנו, שאם נדייק היטב בלשון הכתוב, על פי כללי הלשון ודרכי הלשון, נמצא בו את פרטי ההלכות של המצוות, שהם מדויקים ומחייבים. בכל מילה בכל אות, בכל קמט של לשון התורה, אפשר למצוא הלכות מדויקות. אין בענין הזה שום מחלוקת, לא בין הרמב"ם לרמב"ן, ולא בין חכמים אחרים. איש אינו חולק על כך שזוהי הדרך שבה התורה מלמדת אותנו הלכות. [בדברנו על הדיוק של ההלכות אנו מתכוונים למידת הדיוק האפשרית לאדם בחיים המעשיים. אין זה דיוק מוחלט, אלא דיוק יחסי].

להבדיל, בעולם יש ספרי חוקים של גויים, כגון הקודכס הרומי, או הקודכס של נפוליאון. הם כתובים בסגנון יבש ומסורבל. מכיון שהחוק צריך להיות מדויק, הלשון של החוקים כבדה ויבשה, ורק עורכי דין המצויים בהם יכולים להתאמץ ולקרא בהם. לא כן התורה הקדושה, הנתונה למשה רבנו מפי הגבורה. סגנונה יפה, גם כשהיא עוסקת בחוקים ומשפטים, והיא מרשימה כל אדם הקורא בה. מחד – בכל מצוה יש רעיון, ולפי הרעיון אנו יכולים להבין את ההלכות, אך מאידך – כל רעיון הוא אינסופי, הוא אינו נעצר בגדרים המחייבים של ההלכה. בשביל לדעת את דיוקם של גדרי ההלכה, עלינו לדקדק היטב בלשון הכתוב, ולמצוא בו את הפרטים המחייבים. שום סופר אנושי אינו יכול לכתוב כך. סופרי המשפט יכולים לכתוב בהקדמה את הרעיון, בלשון קלה ויפה, ואחר כך את גוף החוק ופרטיו, בלשון כבדה ומסורבלת. התורה כותבת את הרעיון ואת הפרטים ביחד, בצורה מחוכמת. מכל מילה בתורה אפשר לדייק וללמוד הלכות מעשיות, והכל לפי כללי הלשון ודרכי הלשון. זוהי ההוראה שקיבלנו מסיני.

ניתן דוגמא אחת, וכמותה יש רבות מספור. התורה מתחילה את פרשת ייבום במילים: "כי ישבו אחים יחדיו" (דברים כה, ה). זוהי פתיחה יפה, בלשון סיפור. אפשר היה לומר פשוט, שאם אדם מת בלא בנים – על אחיו לייבם את אשתו, אך התורה מעדיפה את הלשון הסיפורית, כדי לתאר כך את הרעיון של הייבום. והנה, חז"ל למדו מהלשון "כי ישבו אחים יחדיו" הלכה מסוימת, והיא: "אשת אחיו שלא היתה בעולמו" (יבמות יז:), דהיינו שאם נולד היבם אחרי מות אחיו – אין דין יבום. מצוות ייבום שייכת דוקא כששני האחים חיו באותו דור, באותה דרך חיים. היבם מקבל את נחלתו של הנפטר, ואם הוא שייך לאותו הדור, לאותה דרך מחשבה כמו אחיו, הוא יוכל לנהל את החיים ואת הרכוש כמו שהיה מנהל אותם אחיו. הוא יוכל להוליד בן ולחנכו באותה הדרך, וכך להקים שם לאחיו. אך אם הוא נולד רק אחרי שאחיו נפטר, בזה לא שייך ייבום. היה אפשר להמשיך את הרעיון הזה יותר, ולומר, למשל, שרק אחים שגרו ממש ביחד יהיו חייבים בייבום, או שרק אם היו שניהם גדולים בעת מות האחד, וכו' וכו'. בכל רעיון אפשר להמשיך ולהרחיב, ואפשר למעט ולקצר. מדיוק הכתוב אנו לומדים את הצורה הפורמלית, המחייבת, של ההלכה: "שהיתה להם ישיבה אחת בעולם". הרי לנו לשון, שמצד אחד היא מוסרת רעיון בלשון ספרותית, ומצד שני היא מקפלת בתוכה הלכה מדויקת.

ראיית התורה כאוסף של רעיונות שאינם מחייבים בצורה מדויקת – זוהי תפיסה נוצרית. אמונת ישראל רואה בתורה הלכה מדויקת ומחייבת, הוראה. את התפיסה הזאת של מהות התורה, מלמדת אותנו התורה שבעל פה.